

**СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО
ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ ПРИ ВАК
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. СВ. КИРИЛ И
МЕТОДИЙ” ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ**

СВЕТЛА НИКОЛОВА МИНКОВА

**БЪЛГАРСКАТА МИТОПОЕТИЧНА КАРТИНА ЗА СВЯТ В
НАРОДНИТЕ ГАТАНКИ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на образователната
и научна степен “доктор”

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Анчо Калоянов

Рецензенти:
ст.н.с. I ст. д.ф.н. Радост Иванова
доц. д-р Тодор Моллов

Велико Търново, 2008

Настоящият труд има за цел да изследва специфичното отражение на българската митопоетична картина за свят в народните гатанки. Проучванията върху българските гатанки към момента са изяснили в значителна степен въпросите за тяхното разпространение и развитие, тематика, образност, поетиката и функциите им. Постигнатата през шейсетте и седемдесетте години на двадесети век пълнота на проучването на този жанр на българското словесно творчество съответства на достиженията и методите на науката от този период. В същото време това провокира мнението, че изследването на народните гатанки се намира на относително завършен етап, и през следващите десетилетия на проблемите, свързани с тях, са посветени малко на брой статии. Това изследване е в отговор на възникналата необходимост от нов поглед към българския корпус от гатанкови текстове с оглед на съвременните достижения в областта на паремиологията, фолклористиката и културологията.

Във **ВЪВЕДЕНИЕТО** на работата е направен кратък преглед на изследванията върху българските народни гатанки. Очертани са основните теоретични предпоставки, съвременните насоки и проблемите при изучаването на жанра, определили целите и задачите на дисертацията. Аргументиран е предлаганият в тази разработка изследователски дискурс. Уточнени са съдържанието и употребата на използваните термини.

Символиката в гатанките се определя от общите черти на формите на символично отношение към света, които са присъщи на техните създатели и носители. Тя е формирана в условията на вяра в магическата сила на словото да въздейства върху

действителността. В основата на гатанковите описания стои характерната за митологичното мислене система от бинарни опозиции, които са натоварени аксиологично с положително и отрицателно значение. Чрез тях сетивните възприятия се трансформират в система от знаци и се включват в разнообразни кодове и йерархични нива, с помощта на които се усвоява и описва светът (изгражда се Модел на света). В гатанките тези противопоставени двойки признаци имат и структурообразователна стойност при изграждането на описанията, които от своя страна разкриват символичната, знакова същност на загатваните предмети и явления.

От ключово значение в този труд е разполагането на изследването на гатанките в перспективата на опита да се извлекат данни за картината за свят, свойствена за българския народ, която тук е разбрана като реализация (изпълване със съдържание) на алгоритмите, зададени от модела на света, осъществена в определена социо-културна ситуация. Характерните за жанра стратегии за постигане на адекватно спрямо собствената картина за свят описание на действителността са ориентирани към разрешаването на противоречието между двете основни тенденции при формалното и смислово изграждане на текстовете – обобщение и конкретизация. С помощта на богат арсенал от поетични изразни средства общите модели, реализиращи различни страни на йерархичните структури на модела на света, са интерпретирани конкретно и целенасочено във всяка отделна гатанка, за да дадат израз на същностните характеристики на загатваната реалия. Отразената в българските народни гатанки картина за свят е определяна като митопоетична, доколкото нейната реализация е осъществена чрез специфичния за българската фолклорна култура набор от средства за системно отразяване на сбора от представи за света на езика на художественото слово.

Функциите на гатанката са пряко обвързани с ориентацията на митопоетичния модел на света към пределната космизация на действителността. Тя е средство за митологично моделиране. С нейна помощ се актуализира символиката на загатваните обекти, които се включват в определена скала от ценности и се изявяват като знаци - елементи от митопоетичната картина за свят. Основната операция при отгатването е отъждествяването на конкретната реалия, означена от отговора, със символичното описание във въпроса. Характерът и знаковата същност на тези описания произтичат от общия сбор от представи, присъщи на дадената традиция, чрез които хората възприемат света и изграждат неговия образ в съзнанието си. Моделите, чрез които са семантизирани предметите и явленията в гатанките, имат и своята специфична реализация в различните сфери на фолклорната култура. Установяването на тези модели и съпоставката между тях са използвани за разкриване на операционната им стойност при усвояването на действителността и системата от взаимовръзки, осигуряваща единството и спецификата на българската митопоетична картина за свят.

I. КОСМОЛОГИЧНАТА ОБРАЗНОСТ, СНЕМАЩА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СВЕТОВНОТО ДЪРВО, В ГАТАНКИТЕ

Предварителният преглед на българските народни гатанки показва наличието на архаични представи, залегнали в основата на голяма част от тях които могат да бъдат извлечени чрез семантичен тип анализ на текстовете. Това определи общия подход при подбора и структурирането на изследвания материал. В хода на работата гатанките са групирани не само според тематичните кръгове на отговорите, а и с оглед на принадлежността им към определени семантични полета, с които ги съотнася символичното описание във въпроса. Този подход сменя редица условни ограничения и дава възможност да се проследят сходствата и различията на моделите, по които в гатанките са интерпретирани разнородни обекти и явления, да се потърсят произходът на тези модели и причините за използването им и да се съпоставят различните им кодови реализации. С оглед на заявената тема изложението се разделя на три глави, подредени

според степента на прозрачност на изследваните текстове спрямо търсената митопоетична картина за свят. В първа глава са анализирани гатанки с отговори, които са съотносими с модели за пространство и време или техни производни, тъй като установяването на тяхното митопоетично потекло се явява сигурна опора за следващата крачка на изследването.

I. 1. Модели на вертикалната организация на Космоса в гатанките. В първия параграф са анализирани гатанки, в които космологичната образност при загатването семантизира скрития денотат (реалията, означена от отговора) като символично го съотнася с триделната вертикална космическа структура. Водещо за този модел е тъждеството Световно дърво=година като израз на единството на времепространствения континуум в изходната точка на развитието на света и като средство за структуриране на обредния модел в съответствие с първообраза (центърът на обредното пространство се отъждествява с изходния локус, а началото на годишния цикъл се съгласува с началото на космогоничния акт). Елементите на космоса са поставени в определени йерархични отношения според тяхната космологична значимост. Реконструирани в тези гатанки модели имат миторитуален произход. На първо място са анализирани онези тематични кръгове, в които календарният преход е кодиран чрез описанието на Световното дърво или негови аловарианти. Вертикално организираното триделно пространство е представено като дърво с дванадесет клона или чрез отбелязване на неговата горна третина (небесната сфера във функцията ѝ на образец) като квачка с дванадесет пиленца. Вторият образ в контекста на гатанките с отговор Година описва съзвездие Квачка с пиленца (Плеяди), чиито значими положения са определящи за организацията на звездния календар. Вертикалният пространствен модел е семантизиран и структуриран допълнително чрез числа и “броене” (1, 12, 4, 7), с което е изразена идеята за внасяне на ред. Той служи за въвеждане на темата “време” и за разпознаване на годината и времевите отрязъци, от които е съставена. Моделът, при който отговорът е загатнат чрез описание на вертикалната космологична структура, е изключително продуктивен при българските народни гатанки. В неговия основен вариант с помощта на пространствените оператори горе-долу-средата описанието непосредствено съотнася скрития денотат с триделната вертикална космологична структура. При семантизиране на обекти, принадлежащи към различни сфери от действителността, тези оператори са заменени от термини, които в рамките на използваната от гатанката кодова система възприемат същото значение. В антропоморфния модел това отношение е представено от опозицията глава-крака, в космически термини – от двойката небе-земя, в социални – майка-баща-деца и т.н., а тяхната съотносимост в рамките на знаковото поле на космологичния модел осигурява смисловото единство на разнообразните типове кодиране. Паралелно с текстовете, семантизиращи коня, костенурката, квачката с пиленцата, дома, човешкото тяло и др. като изоморфни на космическата структура в нейното времепространствено единство (Световно дърво=година), в гатанковия корпус присъстват и такива, които демонстрират и възможностите за взаимнообозначение и заместване между отделните фрагменти на картината за свят. Така например, конят е “живот” между “горе” и “долу”, а “мъртъв кон/кобила с живи черва” е домът с хората. Човешкото тяло е “дърво” (дъб/бук), а частите му са замествани с термини, производни от модела на дома. Домът на свой ред посредничи между микро и макрокосмоса, таванът/покривът в гатанките обозначава небето със звездите, гредите на покрива са навързани “коне” (образ с астрална символика), а “диалогът” между частите на къщата (основна греда/огнище, прозорец/врата и легло/завивка) съотнася пространственото им разположение с отношението им към денонощния и годишния цикъл и т. н. Реалии, принадлежащи към различни сфери, са загатвани като тъждествени на космологичната структура, с което се осигурява тяхната взаимопреводимост и моделиращите им функции в образната система на жанра. Такива обобщаващи символи в българските гатанки са:

дърво, година, кон, квачка, костенурка, планина (връх, баир, рид и пр.), човешко тяло, дом и др. Построените по този модел гатанки утвърждават и поддържат символиката на тези обекти. Това на свой ред позволява включването им при загатването на други реалии в качеството на знаци, с чиято помощ описваният фрагмент е съотнасян с космическия модел.

I. 2. Модели на хоризонталната организация на пространството в гатанките.

Във втория параграф са представени основните типове загатване на отговор Река и са потърсени митологичните основания за използваната образност. В гатанките реката е интерпретирана като конкретно (видимо) възплъщение на Световната река, която в митологичен план е една от проекциите на Световното дърво както при миторитуалното поддръждане на хоризонтално разгънатото пространство, така и при етничното усвояване на собствената територия. Логиката на моделите, по които е семантизирана реката в гатанките, е изяснена и допълнена от съпоставка с гатанките с отговори Път и Дим.

Образите, описващи хоризонтално разгънатото пространство в гатанките, са базирани на опозицията център/периферия и на модели, представящи хоризонталната организация като проекция на вертикалния модел. Представата за Световната река като образ, съвместяващ двата модела, е в основата на загатването на реката като антропоморфно същество. Важен принцип при изграждането на семантиката на образните описания в гатанките е тяхната системност. Тя е поддържана в рамките на жанра от множество междутекстови връзки, чрез които се съхранява значението на символите. При загатването на отговори Река, Път и Дим са използвани сходни модели, а смисловите акценти и конкретизацията на скрития денотат са осъществени чрез промяна на знака на описанието. Включването на различни членове на опозиционните двойки *пространство/време, светско/сакрално, потенциално/реално, хоризонтално/вертикално, мъжко/женско, небе/земля* постига уточняване на качествата на търсената реалия при еднакви изходни модели. Основните характеристики на реката са “дълга” и “без кости/сянка”, имената, с които е назована, най-често са Неда, Мара и Яна. Също така е загатвана като “невеста”, която си “копае гроба”, и като безкръвна жертва. Движението на реката често е сравнено с пътуване надолу. Това определя акцентите при загатването на отговор Река, които са: представянето ѝ като път надолу към света на мъртвите, идентификацията-отъждествяване с женско хтонично божество и миторитуалното ѝ осмисляне като жертва-годеница с лунарна природа. Димът е кодиран чрез идентично описание с променен знак. При заместителната номинация той е наричан с мъжки имена (най-често Димо, Годор, Гьорги, Стойко) и за разлика от реката, която е “дълга”, димът е “висок” или “стига небето/облаците/бога”. Тези качества променят ориентацията на модела и кодират дима като “път нагоре”, а имената, с които е назован, издават календарната обвързаност на “пътуването”. Моделиращите функции на пътя между световите се проектират и в хоризонталната организация на пространството. При загатването на отговор Път възможността да достигне небето е зададена като потенциална. Той е “крив” и “ляв”, но “изправен” (в ритуала) би стигнал до бога, което го противопоставя на загатването на дима и го сближава с това на реката. Отнесен към хоризонталния модел на пространството, вместо до “бог” и “небе”, пътят отвежда към “цар” и “столица/Цариград”, а гатанките за пътя са тълкувани като елемент на миторитуалното ситуиране на етничната територия.

I. 3. Гатанки, описващи календарния преход като заем и като брак.

В параграфа са разгледани гатанките от две пресичащи се семантични полета, в които космическите колизии на прага на Новата година са решени като установяване на динамична връзка между трите нива на вселената. На идеята за Края на старата година съответства движението надолу, с което се актуализира семантичното ядро, интерпретиращо космическия низ във връзка с женското начало и раждането и като вместилище на творческия потенциал, необходим за космогонията. Този динамичен

миторитуален по същността си модел предлага възможност за въздействие върху благополучния изход от критичната гранична точка като трансформира разпадането на Космоса в обредно, регламентирано движение надолу по световната ос и в задължителен, необходим етап на прехода, предхождащ Началото.

Идеята за прехода към нов календарен цикъл е отразена в гатанките с помощта на модели, чийто миторитуален произход се доказва от съпоставката им с редица календарни обреди, вярвания, легенди и песни. В гатанките от първото семантично поле текстовете са изградени около противопоставянията *горе (тук)/долу (там), недостиг/излишък*, свързани с движение в двете посоки по вертикалата. Обектът на загатването е представен като липсващ, той е притежание на женски персонаж, локализиран “долу”, и е поискан назаем от загатващия, който се поставя в ролята на посредник. В народния календар “заемът” е актуален в периодите на преход от един годишен цикъл към друг. В началото на слънчевата година на Игнажден заемът е забранен, а началото на лунно-слънчевата през март е отразено в етиологичните легенди като “заемане на дни”. В този контекст се изяснява смисълът на гатанковото кодиране на заема. В гатанките, изградени по този модел, се акцентира върху динамиката на прехода чрез представянето му като заем от владетелката на отвъдния свят. Структурирането на космоса е зададено в тях като движение по вертикалата, а заемът е тъждествен на градивото-време необходимо за новия годишен цикъл.

Основният модел при гатанките от второто семантично поле е представен от формулата майка/долу + баща/горе = дете-живот/средата. Анализът му демонстрира възможностите на жанра да презентира митологеми чрез формулното им кодиране. В този случай това е митологемата за брака между Небето и Земята. В гатанките небето е “висок татко”, земята е “ниска майка”, а техни деца са ветровете. Характерното за народната вяра представяне на небето и земята като връшник и подница изяснява логиката на загатване на тези уреди като брачна двойка, на пещта като утроба, а мятането на хляба за печене като оплождане. Свидетелство за миторитуалния произход на гатанковите формули е присъствието на същия модел в концепциите на обредите за дъжд Герман и Пеперуда и обичая Газене на чирепни, които могат да бъдат разглеждани като паралелно разгърнати ритуални реализации на митологичен сюжет, част от календарната митология, възхождащ към Основния мит. Реконструируваният в гатанките модел акцентира върху превръщането на глината в продукт на културата и вместилище на хляба (живота) и семантизира подницата и връшника чрез образец, зададен от първобрака на Небесния бог и Богинята Земя.

Установените в науката отношения между различните гатанки за костенурката (костената жаба) като разнообразни кодови реализации на един основен модел, интерпретиращ нейната изоморфност с космологичната структура, са допълнени от съпоставката с производни от същия модел гатанки и гатанки-въпроси. Анализът на свързаните с този тематичен кръг легенди, вярвания и обреди установи тяхната връзка с епизод от Основния мит, в който изневерилата Съпруга на Гръмвержеца е наказана, като е прогонена от небето долу и е преобразена в хтонично животно. Тя се превръща в основното отрицателно женско божество, свързано със смъртта и влагата. Космологично семантизираната костенурка/жаба е зооморфен (по-точно териоморфен) код на тази богиня в нейната отрицателна хипостаза на Владетелка на царството на смъртта. Нейно съответствие в ритуала за дъжд е фигурата на момичето-пеперуда, наследила функциите на посветената на Перун годеница-жертва, а костенурката/жаба се очертава като неин зооморфен дубльор. Тази миторитуална матрица мотивира образността на гатанки, които семантизират различни реалности (трапеза, гумно, баница, зелник, мед, мляко, костенурка, змия, пчела и пр.) чрез основните им характеристики и функции в обряда. Тези гатанки демонстрират взаимопреводимостта на различните кодове и актуализират символиката

на загатваните фрагменти, което ги превръща в едно от средствата за поддържане на системността на митопоетичната картина за свят.

II. ГАТАНКИ, МОДЕЛИРАЩИ ФРАГМЕНТИ ОТ КАРТИНАТА ЗА СВЯТ ЧРЕЗ МИТА ЗА ДВУБОЯ НА ВЪРХОВНИЯ БОГ

Основният индоевропейски мит е този за Двубоя между Змеябореца и Змея на дълбините, чието противоборство е израз на основната космическа колизия между хаос и космос. Той е в основата на едно от водещите идейни ядра с моделиращи функции при усвояването на действителността в българската култура, участва в концепирането на редица редовни и нередовни обреди и обичаи и мотивира значително количество текстопораждащи матрици във фолклорната словесност в това число и в гатанките.

II. 1. Ритуални измерения на концепцията за Двубоя. Митът за Двубоя на Гръмвержеца и неговия противник Змея на дълбините се очертава като един от основните формулно кодирани митове с моделиращи функции в народните гатанки. Знаковата страна на гатанките от този кръг е изяснена в съпоставка с обредите Герман и Пеперуда, Гонене на змей, Нов огън и Заораване, чиято основна цел е отделянето, подреждането и предпазването на човешкия колектив и усвоеното пространство или възстановяването на нарушения баланс между космическите сили в случаи на бедствия. В тях се наблюдава характерната стадиална трансформация на идеята за “сътворение” (която е и най-архаичният семантичен пласт в мита за Двубоя) в тази за “плодородие”. Обредният хронотоп актуализира характеристиките на календарния преход, а от тук на архетипното време на Сътворението. Бедствието се съотнася с временното надмощие на силите на хаоса над силите на реда, идея, въплътена в мита за Двубоя. Тези характеристики са пресъздавани в един ритуално овладян модел на цялото отрицателно време и пространство със сетивно постижими граници, които символично са преодолявани с приключването на обреда. Благополучният изход от ситуацията, който на макрокосмическо ниво означава подреждането на света и начало на нов календарен цикъл, се съотнася чрез ритуала с преодоляването на конкретно бедствие (град, суша, киша, епидемия). Поетиката на много от гатанките, принадлежащи на това семантично поле, акцентира върху изграждането на “звуковия” образ на скрития денотат. Използват се повторения и обиграване на звукови комплекси свързани с имената на участниците в мита и техни атрибути (п-с/и-р-(н), з-м-, г-р-м, чу-, т-р-с/щ и пр.). Засилена е употребата на думи, означаващи възприемане и възпроизвеждане на звуци, с което се постига съотнасяне на звуковия фон в ритуала с Двубоя в космически план. По посока на миторитуалната матрица отвеждат и множество асоциативни и анаграмни отпратки свързани с нея (участници, атрибути, функции). Високата степен на организираност на поетичното слово позволява разкриването на едно криптограмно равнище на текста, при което звуковият рисунък е ориентиран не толкова към формалната страна, колкото към плана на съдържанието.

Моделите, по които е загатван отговор Змия, също са мотивирани от това семантично ядро. Съпоставката с обредните практики и наричания при прогонване на змиите в началото на пролетта изяснява, че в гатанките змията е охарактеризирана чрез качествата на Противника в Двубоя. Тя е “шарена тояга”, т. е. белязана от цветовия код като отвъдна (респ. опасна). Докато обредните наричания са ориентирани към очакваните бъдещи резултати от ритуала (“Бягайте змии!”), при описаната в гатанките ситуация опасността е преодоляна и змията “бяга през поле”, лежи в долната третина на пространството или е убита от удар с камък. Тези текстове илюстрират и един от основните механизми на словесното подреждане чрез гатанки. Докато разпознава змията като носител на качествата на победения Противник, отговарящият участник в словесния двубой потвърждава чрез отговора състоянието на диференцираност и подреденост на света.

II. 2. Раждането на огъня. Моделиращите функции на идейното ядро, свързано с Двубоя, се откриват най-отчетливо в гатанките, в които явният денотат е поставен в позицията на придобивка, получена в резултат на двубоя на противници с еднакъв облик. Гатанките, които са построени по този модел, са ориентирани към първия етап от процеса на получаване на основните за човека придобивки – огън, храна, и облекло. Във втория параграф на втора глава са анализирани гатанки, тематично свързани с огъня. Конкретизацията на общия модел в тях е постигната от внесените при заместителната номинация допълнителни семантични акценти. В гатанките за огъня противниците са “мъртъвци” или “змейове”, а резултатът е раждане на “живот” или “ясни искри”, с което преходът от хаос към космос е представен като преход от смърт към живот и от мрак към светлина. С други думи моделът е ориентиран към космогоничния аспект при осмислянето на появата на огъня. Пример за същия тип кодиране са гатанките с отговор Нощта, в които темата “време” е интерпретирана чрез тъждествата светлина=живот, мрак=смърт, но с акцент върху отрицателния член и нощта е загатвана есхатологично като “черно кълбо”, изморило целия свят/село.

Митологемата за брака между Небето и Земята се реконструира в гатанките, в които уредите за запалване (чакмак и кремък) са “железен баща” и “майка от камък” на “дете–пламък/дърво”. Използваният при семантизирането общ модел (баща-небе-горе & майка-земя-долу & дете-живот-среда) е съгласуван с качествата на конкретния фрагмент. Акцентира се върху характерното за българската картина за свят осмисляне на огъня в биокосмични категории (той се ражда, живее и умира и същевременно е син и/или атрибут на небесния бог) и върху неговата трансформираща сила, при което желязо, камък, дърво и пламък са не само материал, от който са направени търсените предмети, но съхраняват и символичното си значение на основни градивни елементи на Мирозданието.

Искрите, главнята и жарта са загатвани в социални термини (искрата е “мома/невеста” и “вдовица/калугерка”) и като квачка с пиленца (образност с астрална символика). Двата типа представляват реализации на различни кодови версии на един общ модел, възходящ към календарен мит, в който природният кръговрат е интерпретиран във връзка с биографията на женско божество от пантеона. Този модел утвърждава свещения характер на огъня в домашното огнище, като обвързва неговия “живот” с годишния календарен цикъл и го отъждествява с божествения му първообраз. Социалната версия акцентира върху края на годишния цикъл. Терминологията, успоредяваща намаляването на жизнените сили на огъня и изгасването му с финала на човешкия път, илюстрира допълнително и моделиращите функции на мита спрямо социума. Астралната версия акцентира върху началото (прехода към новата година) и моделира запалването на огъня и чрез небесния образец, служещ като един от звездните ориентири при организацията на календара.

II. 3. Модели на трансформацията природа-култура при усвояването на суровините (жито и вълна). Меленето на житото и влаченето на необработената вълна като процеси на трансформация на природата в култура са моделирани в народните гатанки като преход от хаос към космос, осъществен в резултат на близначен двубой. Обработените суровини са отъждествени с първоматерията (бяла пяна), а явните термини, заместващи воденичните камъни и гребените на дарака, са участниците в двубоя. Построените по този модел гатанки посредничат при съгласуването на началото на кулинарния процес и на процеса на получаване на облекло с момента на Космогонията. Разпознаването на тъждеството между материята на изначалния творчески акт и отнетите от природата (потенциално опасни) суровини семантизира получаването на храна и облекло като процеси на подреждане. Подборът на лексеми при заместителната номинация е ориентиран към позицията на обработвания материал в модела на света. Воденичните камъни са “два орла”, които “се бият” (актуализира се

семантичният ред орли-небе-горе-жито-живот-начало), а гребените на дарака са най-често биещи се “овни” или “старци/попове”, които “се дърпат за брадите” (съответно е актуализиран редът старци/овни-долу-вълна-смърт-край).

За загатването на следващите етапи от обработката на суровините за хляб и облекло и на употребяваните за целта уреди са използвани модели с миторитуален произход. В тях се възпроизвеждат основните характеристики на свития обреден хронотоп, в който “тук” и “там”, “горе” и “долу”, “лято” и “зима” могат да присъстват едновременно. Загатваните уреди са локализирани в центъра на описваната ситуация, а техните названия и качества в гатанковите описания са свързани с основните участници в миторитуалната матрица и техните функции. Работата при обработката е тъждествена на обредни действия (ритмизирана реч, музика, танц), с помощта на които се интегрира и подрежда ритуалното времепространство. Негативно натоварената версия на модела, базиран на митологемата за Свещения брак (бащата е “крив”, майката е “перната”, “дудулеца”, а децата – “шупливи”) кодира частите на чекръка и е ориентирана към долната третина на космическото пространство, на която принадлежи вълната, обработвана с този уред.

В митологичен план вълната принадлежи на космическия низ и е един от атрибутите на основното отрицателно женско божество, свързано с майчинството и раждането, смъртта и влагата. Сред функциите на това божество е и времевата регламентация на брачното общуване и на домашната женска работа. Идеите, произтичащи от този семантичен кръг, мотивират загатването на набъбващото вретено като бременност и на работата на стана като брачно общуване, а също използваните в гатанките тъждества платно=река=година.

Отношението суровина (вълна) - продукт (прежда) е отъждествявано с отношението майка-дете и преденето е кодирано като процес на хранене, при който “майката тънее”, а “детето дебелее”, а връзката между тях е въвеждана от пространствени оператори (майката е “там”, “горе”, а детето “тук”, “долу”, но може да суче). В тези гатанки също се възпроизвеждат характеристиките на свития обреден хронотоп, но времето присъства чрез отбелязване на неговите крайни точки. Опозицията течно/твърдо (мляко/нишка) внася в модела митологичната идея за времето като прежда и представя преденето като динамичен преход от един времеви цикъл към друг, при който “насуканата нишката на времето” трансформира “край” (тънеещата майка) в “начало” (детето).

II. 4. ”Аз го бия” и мъките на зърното.

Моделите, по които са загатвани отделните етапи от обработката на житните култури, се обединяват около две основни семантични ядра. В първото от тях животът на растението е моделиран чрез фрагментарно кодиран сюжет, възпроизвеждащ основни моменти от календарния мит за умиращото и възкръсващо аграрно божество. Подборът на тези фрагменти и средствата за тяхното кодиране са близки до моделите, по които в гатанките е представяна съдбата на Слънцето (цар и жертва). При сравнение между тях се откриват и някои специфични акценти. Загатването на слънцето като жертва (най-често “заклан вол”) кодира разгръщането на пространството, а жертвата на пожънато жито задава параметрите на времето на обредния диалог. Второто ядро е свързано с мотива за “жизнения път” на растенията (тяхното израстване и преработка) и проследява съдбата на зърното за храна. Съществен елемент на този мотив представлява описанието на “страданията” на растението. В обреда той може да бъде представен акционално от последователно извършваните действия в условия на максимална компресия на времето до получаването на готов продукт с определени магически свойства. В народните гатанки мотивът моделира “съдбата” на житните култури. Трансформацията на живото растение в суровина е интерпретирана като поэтапно снемане на антропоморфните му черти до превръщането му в представител на хтоничния свят, чието “убиване” е с

положителен знак. В гатанките от този кръг е използван и социалният код, който поддържа преводимостта между двете кодови системи (земеделска и социална), хармонизира описваните от тях сфери и ги синхронизира с модела, интерпретиращ годишния календарен кръговрат. Следващите етапи на обработка (пресяване на брашното, печенето на хляб) проследяват в обратен ред последователната антропоморфизация на хляба. При пресяването брашното е все още материал и за неговата космизация са използвани модели, приложими и за други суровини, каквато е вълната. Чрез тях се утвърждава правото на колектива да “отнеме” от природата “децата” ѝ. В качеството си на загатван обект суровините и уредите за обработката им са поставени в центъра на словесно подредения свят и са семантизирани като изначално дадени на човека. Последният етап от приговянето на хляба е кодиран като зачеване и раждане. С него приключва окончателната му космизация. След изпичането хлябът отново е “жив” и притежава антропоморфни черти, а поставен върху обредната трапеза, се превръща в център на обредния хронотоп, в образ на подредения космос и в безкръвна жертва, която одухотворява света.

III. ГАТАНКИТЕ КАТО СРЕДСТВО ЗА МИТОРИТУАЛНОТО МОДЕЛИРАНЕ НА СВЕТА

В първия параграф на трета глава **III. 1. “Загатване на елементите на космоса (небе и земя, слънце, месец и звезди)”** са анализирани гатанките от този тематичен кръг. От елементите на космоса най-често обект на загатване в народните гатанки е звездното небе. То е изобразявано като съд, пълен с “изобилие” (плодове, зърно, яйца, злато и пр.). Характеристиките на тези обекти са свидетелство, че символичните описания отразяват снемането на небесния образец за ред и богатство с посредничеството на гатанковия диалог. В гатанките небето и земята са взаимоописващи се обекти, които едновременно с това са пространствено противопоставени един на друг “гледат се”, небето “похлупва” земята. Характеризирани са като неподвижни в противовес на светилата, които “идат” едно след друго. Небето е плоча, покрила земята, или е загатвано с термини, описващи земната повърхност “поле”, “поляна”, “вир”. Митологемата за брака на небето и земята е в основата на загатването им като “висок баща” и “ниска майка” на ветровете. Гатанковите описания, в които небето е “вир без дъно”, “немерено поле с неброени овце и рогат овчар” и “медно гумно със старец-пазач” се основават на значението на тези образи в българската картина за свят. Митотопонимите “вир без дъно”, “овче поле” и “медно гумно със златен стожер” в модела на етничното усвояване на пространството обозначават сакрални места и са средство за символично описание на трите нива на вертикалната космологична структура. Част от семантиката на тези образи е и идеята за изначалната трансформация на хаотичното и потенциалното в подредено и реално. Месеца в тези гатанки поема двойствените функции (пазач на входа към отвъд и водач на душите след отварянето му) на централната фигура в миторитуалния модел, мотивиращ значението на трите митотопонима в картината за свят.

III. 2. Звездната топография на пътя. В параграфа са изследвани гатанки, в които на базата на образност с подчертано астрална символика са семантизирани разнообразни реалии, които на пръв поглед принадлежат единствено на битовата сфера. Небето има статут на образец и гатанките посредничат при съгласуването на сферата на бита с него. При загатването на редица предмети, уреди, животни и др. са използвани образи, отвеждащи към функциите им в обряда или към техните астрални съответствия. В позицията на небесни образци най-често са поставени Слънцето, Месеца и съзвездията Квачката с пиленцата (наричана още Власи и Стожери), Ралица (в която се разпознават и броят рало, орач, остен, волове и вълци), Колата с воловете (четири колела, два вола и вълк, който ги кара да вървят по крив път), Остен и Кумовата слама (Млечният път). В много от текстовете загатваните обекти са съотнасяни символично с образи,

реализиращи идеята за преброените и подредени звезди (съзвездията), чийто път отмерва календарното време.

Отношението на небесните светила към календара е отразено и в гатанки, в които за описанието на различни времеви отрязъци са използвани образи, характерни за загатването на астрономическите обекти, отмерващи техния ритъм. Често се наблюдава и преминаване на образност, характерна за кодирането на едни астрономически обекти, към други, а също и към измерваните с тях отрязъци от време. Слънцето и Месецът са загатвани и като квачка с пиленца. На базата на тъждеството Световно дърво=година е изградено загатването на деня и нощта като черен и бял дъб или дърво с черни и бели листа. Денят и нощта са описани и като черна и бяла квачка (плеядна символика), черно и бяло теле (образ със соларна символика).

В българската картина за свят представите за морето съчетават две основни семантични линии. Едната се извежда от значението му в космогоничния мит, според който изначалната морска шир е съществувала преди всичко друго и е арена на Сътворението. Втората е свързана с представата за нощното небе като море. Тези значения определят участието на образа на морето в гатанките, в които скритият денотат е “сред море”. В тази версия на хоризонталния модел на пространството, базиран на опозицията център/периферия, загатваният обект е локализиран в творческия център на света. Отбелязването на центъра на пространствения модел, замяната на “море” с “небе” във вариантите и приложимостта му спрямо астрономически обекти (част от гатанките са с отговори Слънце, Месец, Небе и звезди) са свидетелства, че морето в тези описания е в ролята на огледално-негативна проекция на небесната сфера, чийто хаос е отправна точка на подреждането на космическите елементи. Тъй като в гатанките пространство и време могат да се обозначават взаимно, тази позиция съотнася търсената реалия с Началото, а разпознаването я превръща в символичен израз на подредения обреден хронотоп. Съотнасянето пространство – време намира най-категоричен израз в тъждеството Световно дърво=година, а активността му при този модел се потвърждава от загатването на Великден (компресията на времето на празника принципно е осмисляна в контекста на тъждеството ден=година) като “дърво сред морето”. Моделът е използван за семантизиране както на астрономически обекти (акцентира върху стожерните им функции в определени календарни моменти), така и на обредни предмети и средства за осъществяване на контакт и пътуване отвъд (запалено кандило, стълп, кладенец, гемия, кораб). Този модел мотивира и част от гатанките интерпретиращи космоизацията на човешкото тяло, които са разгледани в третия параграф на трета глава.

III. 3. Човекът в модела на света. Човешкото тяло според гатанките е отражение на космологичната структура. То е изградено от основните елементи, участващи в космогоничния акт. Този тип моделиране на микрокосмоса във фолклорните гатанки е зададено като подреждане на сетивнопостижими обекти. Водещи в модела са пространствената организация и до известна степен числото. Субстанцията не е специално отбелязана, тъй като във фолклорния модел на света тя е неделима от предмета. Елементите, които изграждат отделните обекти, се изявяват едновременно с тяхната форма, функция и позицията им в пространството. За изходна точка на описанието служи обект, който поема функциите на Световно дърво и организира останалите елементи на представата за космоса. Най-често това е дърво (бука, горица, кория), по-рядко планина (чука, цуцка, рид, чукарче), на чийто връх (или в пространството, ориентирано около тях) са разположени другите обекти. При загатването на отделните части на човешкото тяло най-често се използва същият вертикално ориентиран модел, но при посредничеството на къщата като модел на космологичната структура или други изоморфни на нея обекти (църква, плевня, дам и пр.), а също и отделни нейни части, съотносими с цялото (стена, плет, прозорец, стая, пещ, долап, стряха и др.).

Връзката на пъпа (пъпната връв) с раждането на човека и местоположението му в средата на тялото са интерпретирани в гатанки, в които той е “гнездо сред морето/небето”. Пъпът е отъждествен с творческия център на света, където е и мястото на Поета в миторитуалния модел, използван в тези гатанки за утвърждаване на “подреждането” и космизирането както на тялото (антропологичният модел е отражение на космологичния), така и на живота на човека (антропогенезисът повтаря космогенезиса). Структурната съотносимост на времето на човешкия живот като умален модел на жизнения цикъл на вселената е интерпретирана и в гатанки, в които е описан и краят на житейския път на човека. Реконструираният в тях миторитуален модел възпроизвежда ежегодното символично извървяване на пътя на мъртвите души и тяхното изпращане отвъд в определен календарен момент.

Социалната организация е възприемана в нейното единство с природния и космически ред. В текстовете на редица припевки-гадания (при надпяване на пръстените и ладване), интерпретиращи социалната структура, са използвани образи, които при същинските гатанки кодират елементите на космоса. По този начин социалната структура е съгласувана с космическия модел, а позицията на отделните членове на социума се извежда от него. Описанията на богослужението като средство за контакт на човешкия колектив със света на божественото, а от там и като средство за преодоляване на критични ситуации, са два типа. В първия службата е интерпретирана във връзка с ритуалното изпращане на мъртвите. Вторият представя преподреждането на социума по време на свещенодействието. В същото време медиаторните функции на фигурата, поставена от гатанковите описания в центъра на обредния хронотоп, са семантизирани с помощта на миторитуалната концепция за жертвоприношението.

III. 4. Параметри и социални функции на гатанковото прение. В четвъртия параграф на трета глава са разгледани ситуациите, в които са задавани гатанките според етнографските сведения. Елементите на гатанковото прение (време, място, правила, участници, въвеждащи формули, наказанията за неотгатналите) са анализирани като свързани компоненти на единна, комплексна ситуация с познат на целия колектив регламент, чиито корени са в полово-възрастовите обреди за преминаване в по-висок социален статус. Гатанките са форма на изпитание, при която отгатващите доказват своята мъдрост както умствена (познаване на мъдростта на традицията), така и сексуална (готовност за встъпване в брак). Гатанковото прение преподрежда присъстващите с помощта на ролите, чрез които те се включват в ситуацията, а формата на въвеждането ѝ (уводната част) показва общото “съгласие” относно нейния смисъл, а това е колективното разбиране за ставащото като словесно изпитание чрез въпрос, императивно изискващо правилно решение. Задължителният характер на това изискване намира продължение и в действията на участниците в случаите, когато отгатващият не може да даде отговор. Тогава, за да го научи, той получава наказание (слугува на останалите), което може да се замени от словесни формули, описващи как неотгатналият се храни с нещо неприятно. Действията и словесният им заместител имат общ произход и отразяват двете страни на разбирането за това какво в действителност се случва с изпитвания, за да придобие този фрагмент от мъдростта – изпитание чрез смирение, приемане на унижението и вършене на работа по принуда (робство) или символичен досег с отвъдния свят чрез опитване на нечовешка храна. Функционирането на гатанковото прение като тип обучение чрез изпитание, чиято крайна цел е получаване на знание, а от там и признание, показва, че то унаследява много от чертите на посветителните обреди.

Като изпитание функционират гатанките и в сватбения обред. Задаването им в началото на сватбата на бъдещите младоженци установява тяхната умствена и физическа готовност за встъпване в брак. Често те са гатанки-въпроси, поставящи изпитвания пред избор между два типа кодиране на “благо” като най-често са обигравани хранителният

и социалният код. За да демонстрират готовността си да преминат в най-престижната социална група, бъдещите съпрузи трябва да изберат социално кодираното благо пред изпитващите ги представители на традицията. Успехът удостоверява окончателното разпадане на семейния космос, предхождащо създаването на новото семейство – задача, при която основната тежест се пада на кума. Гатанките, задавани от кума в сватбата, са отправени предимно към младоженеца и неговите помощници (девери и други близки роднини). Като представител на момковия род, и най-вече като обреден “дубльор” на жениха, сред задачите на девера е да отгатва иносказателно изразените желания-гатанки на кума и да донесе “отговора”. Те са следи от изпитанията, на които е бил подлаган младоженецът, за да се види доколко е съобразителен и зрял, за да премине в кръга на женените мъже. Тези гатанки много често са смятани за плод на импровизацията и израз на остроумие, но тази импровизация е в рамките на традицията и ползва моделите, образността и езика на една добре позната система – тази на корпуса от гатанкови текстове. В много от тях освен символиката на брачния съюз се открива един втори семантичен план, съставен от комологични образи, съотносими с общия модел на света. Космологичната образност на изказаните желания семантизира “отговорите” (донесените предмети и храни). Тъждеството между словесната и предметната част на гатанката изграждат един общ знаков комплекс, в рамките на който обредният модел и отделните негови елементи се изявяват като еквивалентни на митологичния образец. Митопоетичната картина за свят осигурява контекста, в който значенията на обиграваните фрагменти се разгръщат и кореспондират помежду си като елементи на една единна система.

АВТОСПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ТРУДА

1. Дисертацията е пръв опит за системно семантично изследване на общия корпус от български народни гатанки с цел да се извлекат данни за митопоетичната картина за свят, която е свойствена за техните носители.
2. Семантичният тип анализ като средство за реконструкция на дълбинните значения на текстовете е допълнен и доразвит тук от виждането за тяхната синкретична същност на художествени произведения, при които поетичният език дава израз на митологичното знание за устройството на света, а форма, смисъл и функция са различни страни на едно единно цяло. При този подход са съчетани синхронният и диахронният прочит на гатанките и са направени редица съпоставки както в рамките на жанра, така и с други жанрове и етнокултурни традиции. В резултат са очертани стратегиите на жанра за постигане на адекватно спрямо собствената картина за свят описание на реалността и етноспецифичните черти на тази картина.
3. Проследени са историческите корени на съхранените в гатанките митологични мотиви и характерните им черти, дължащи се на адаптирането на културното наследство в процеса на изграждане на собствена миросгледна система от българския народ. Уточнена е тяхната активност при моделирането на явленията в различните сфери на фолклорната култура. В хода на анализа беше установено, че при митологичното моделиране на загатваните фрагменти от картината за свят в гатанките са използвани редица основни за българската митопоетична традиция митологеми, между които: Световно дърво, Световна река, Основен двубой, Свещен брак, Небесна сватба, Сътворение, Край на света, Умиращо и възкръсващо божество.
4. Разгледани са разнообразните типове кодиране на отделните митологични мотиви в гатанките и са изяснени знаковата им съотносимост като своеобразни кодови реализации на една и съща митологична информация и възможностите на жанра да отразява и съхранява тази информация, да поддържа нейната активност и взаимопреводимостта между кодовете, на които е предавана.

5. Установени са най-важните модели, използвани в гатанките за семантизиране на предметите и явленията при основните тематични групи: елементи на космоса (време и пространство, небе и земя, слънце, месец, звезди), растения, животни, човек, дом, покъщнина, трудова дейност и духовна култура.

6. Характерните особености на ситуациите, в които са задавани гатанки във фолклорна среда, са изследвани във връзка със съхранените следи от участието на гатанковото прение в обредите за преминаване в по-висок социален статус.